

Muinasobservatooriumite järgedel – mõnest arheoastronoomia probleemkohast¹

Tõnno Jonuks

Teesid: Artiklis käsitletakse kriitilises võtmes arheoastronoomiat kui marginaaliseerunud teadusharu. Käsitletud on nn halbu näiteid, et tuua välja metodoloogilised põhjused, miks arheoastronoomiat ei peeta tõsiseks teaduseks. Väljatoodud näited on küll valminud amatööride poolt, kes on siiski akadeemilise teaduse taustaga, samuti on näited ilmunud akadeemilises vormis. Seega on tegemist käsitlustega, millel on suur potentsiaal jõudmaks tavainimeste teadmisse ning mis võivad kujundada nende maailmapilti. Samas on seni puudunud vastavate käsitluste kriitika täielikult ning alljärgnevas püütaksegi analüüsida nende käsitluste probleemkohti ja tuua mõned üldistused, miks nii veidrate tulemusteni on jõutud.

Märksõnad: allikakriitika, arheoastronoomia, arheoloogia, arheomütoloogia, astronoomia, kiviaiad, lohukivid

Nii arheoloogia kui astronoomia paeluvad oma salapärasusega paljusid. Käsitledes ajaliselt kauget aega, kuid tõlgendades meie minevikku, meie esivanemate tegusid, nende mõtteid ja uskumusi, on arheoloogia tihtipeale kontrollimatu ja tõestamatu. Kirjalike ja jutustavate allikate puudumine jätab ohtralt ruumi spekulatsioonidele, kus meie oletused mineviku inimeste mõtete, kultuurilise tausta ja teadmiste kohta ongi vaid *tõenäolisemad* või *ebatõenäolisemad*. Mõnevõrra sarnane on ka astronoomia, käsitledes nii ruumiliselt kui ka ajaliselt kaugeid objekte, mida me ei saa vahetult “katsudes” uurida ning mis lisaks on enamasti ka emotsionaalselt märgilised – päikese ja kuu, eriti nende varjutuste, samuti mõnede tähtede või tähtkujude kasutamine on levinud mitte üksnes arheoastronoomilistes tõlgendustes, vaid neil on oma kognitiivne mõju peaaegu kõigile inimestele. Kuid lisaks puhtemotsionaalsele efektile on nii tähtede vaatlus kui veel enam päikese ja kuu liikumine taevakaarel olnud minevikus ja ka tänapäeval oluliseks märguandeks põlluharijale, ajastamaks kundi ja külvi või ka üldisemalt, et arvata aega. Seega on astronoomiliste

allikate kasutamine mineviku tõlgendustes igati vajalik, kuid pahatihti eiratud valdkond.

Arheoastronoomiat, mis mõlemat distsipliini ühendab, on Eestis võrreldes mitme teise alldistsipliiniga kasutatud üsnagi pikka aega (vt uurimisloost pike-malt Kuperjanov 2003, 2005; Kõiva 2006). Pea poolt sajandit võiks ju pidada igati soliidseks uurimisperiodiks, mille käigus kujuneb välja nii uurijaskond kui ka meetodika. Kahjuks see aga nii läinud ei ole ning arheoastronoomia on jäänud vaid üksikute uurijate teemaks või taandunud lausa marginaalseks valdkonnaks, millega tõsised uurijad ennast siduda ei tihka. Olgu öeldud, et hoolimata tohutust buumist 1970.–80. aastatel on arheoastronoomia teinud tagasikäigu oma populaarsuses ka sellistes kuulsates kantsides nagu Inglismaa, Prantsusmaa jne, mille megaliitrajatisi on traditsiooniliselt tõlgendatud just astronoomilise lähenemise vaatepunktist. Miks see nii on toimunud, on kindlasti palju komplekssem küsimus, mida ei ole võimalik siin analüüsida. Vaatan alljärgnevalt mõnda näidet arheoastronoomilistest lähenemistest Eestis ja analüüsin neid ennekõike soovist vaadata, miks on kahe distsipliini omavaheline kokkuviiimine nii raske ja miks on arheoastronoomial “veidriku” kuulsus. Artikli lõpetuseks proovin ka tähelepanu pöörata mõnede aspektidele, millele nii arheoloogid kui astronoomid võiksid edaspidi tõlgendusi välja pakudes mõelda.

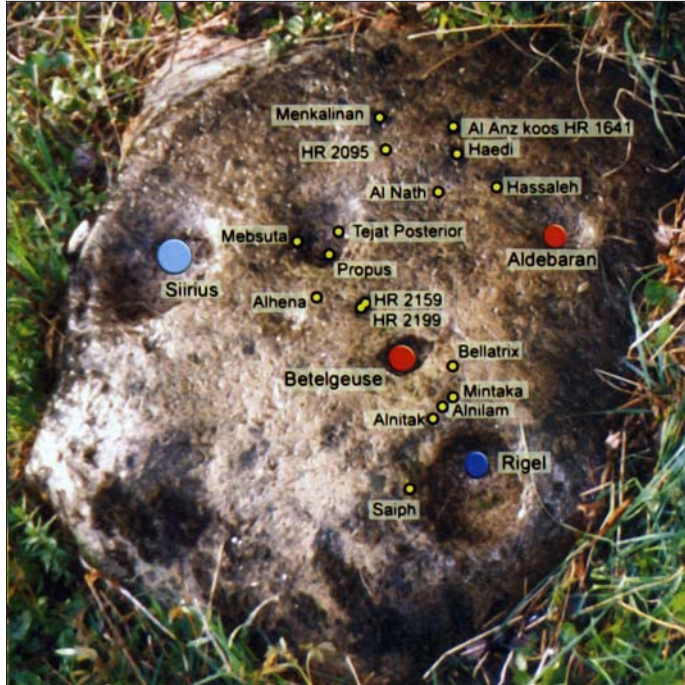
Olgu öeldud, et esinen arheoloogi positsioonilt ja vaatan alljärgnevat eelkõige “professionaalse kretiini” pilguga, mistõttu võivad näited ja nende analüüs tunduda esmapilgul ka liiga kriitilised. Kriitiliseks muudab analüüsi ka see, et olen välja valinud nn halvad näited, mis üldisemast taustast esile keruvad. Samas on selliste värvikate näidete põhjal võimalik kergemini ja illustreeritsemalt juhtida tähelepanu metodoloogilistele kitsaskohtadele, mis on ka käesoleva artikli põhiteemaks (vrd ka Insoll 2004). On selge, et värvikalt kummalisi näiteid leidub palju ja igas teadusdistsipliinis. Selles artiklis on valitud välja need, mille autoriteks on akadeemilise taustaga uurijad või mis on avaldatud teadusajakirjanduses; seega on need näited, mis vähemalt formaalselt püüdleavad akadeemilisele staatusele ja millel seetõttu on ka tugevam mõju ühiskonnale. Kuna näitejuhtumid on kõik avaldatud eesti keeles ja käsitlused on lihtsalt kättesaadavad, siis võib arvata, et tegemist on üsna kergesti populaarteaduslikuks hinnatavate teostega, mille mõju on märksa laiem kui tavalistel akadeemilistel uurimistel. See võiks ka põhjendada käesoleva artikli mõnevõrra kriitilisemat alatooni ja üksnes “halbade” näidete analüüsi.

Arheoastronoomilistest uurimustest populaarseimad on kaks suunda, millest üks tegeleb taevavaatluste kohtade e observatooriumitega, teine aga müto-
loogiaga. Viimane suund, Eestis domineerivam etnoastronoomia (Eisen 1919, Masing 1998, Lõugas 1996, vt lähemalt Kõiva 2006), tegeleb valdavalt suulise

pärimusmaterjaliga (= müüdiga). Uurimissuuna põhiküsimused keerlevad maailmapildi uurimise ümber, analüüsitakse tähtkujusid, nende rahvapäraseid nimesid ning allikmaterjalist tulenevalt on tegemist valdavalt lähiminekliku uurimisega. Mitmeid astronoomiaga seotud müüte on püütud dateerida ka kaugemale minevikku, kasutades selleks arheoloogia abi (nt Berezkin 2005).

Arheoloogile põnevamad on kindlasti mineviku observatooriumid. Neid on võimalik arheoloogiliste meetoditega uurida, paigutada ajalisse konteksti ning oletatavate observatooriumite tõlgenduste põhjal uurida laiemalt perioodi inimeste mõttemaailma. Lähemalt vaadates leiab aga observatooriumitõlgendustes mitmeid probleeme. Kuna Eesti minevikumaterjal megaliite, kaljukunsti ja muud klassikalist, mida observatooriumina tõlgendada, ei paku, siis on taeva-vaatluskaartidena kasutatud lohukive. Lohkude arvu ja paigutuse järgi on püütud oletada enamasti nende seost kuuvarjutuste ennustamisega (Lauringson 1982, Eelsalu 1982, 1985; vt lohukivide uurimisest üldisemalt Tvauri 1997). Ajastule iseloomulikku tõlgendust lohukivide seotusest kuuvarjutuse arvutamiseks on kasutanud Heino Eelsalu (1985: 36): “Et varjutused ei oma tähtsust igapäevaelus, siis võis nende ennustamine olla vajalik ainult kas lihtsalt tarkade autoriteedi kindlustamiseks või hirmu tekitamiseks vaenlastes, meie juhul siinsete alade põliskasukates². Need ei tarvitsenud midagi teada varjutuste seaduspäradest ja nagunii pelgasid varjutusi. Targad võisid anda nõu vaenuretkede või muude operatsioonide ajastamiseks just varjutuse ohu ajale.” Siiski on enamasti sellised tõlgendused jäänud marginaalseteks, kuna tõestusmaterjali spekulatsioonideks napib. Samuti ei näi valdav enamik kividest sobivat arheoastronoomiliste tõlgendustega (Tvauri 1997: 17). Nii ongi kasutatud vaid süsteemi sobivaid üksiknäiteid, mille põhjal on tehtud üldistusi laiemalt lohukivide traditsiooni kohta. Üksikjuhtudel on püütud lähtuvalt lohkude paigutusest kui kunagise taevakaardi rekonstruktsioonist dateerida lohkude valmistamisega. Efektse näite sellise lähenemise kohta leiame ühe Pärnu jõe äärsel kivi tõlgendusest, kus kivil olevaid süvendeid seostati Siriuse, Betelguse, Aldebarani ja Rigeliga (Rohtla 2004). Tähtede kaasaegne paigutus lohkudega ei ühtinud, küll aga sobitusid lohud tähtede paigutusega 122 000 aastat tagasi, viimasel jäävaheajal ning artikli lõpetuseks ongi leitud, et augud on kivisse raiutud sel ajal ning kogu kivi tõlgendati taevakaardina, mil selle lohkudesse võidi panna värvilisi kivikesi, mis oleksid markeerinud vastavaid tähti (joonis 1).

Avaldatud fotode järgi otsustades ei ole aga tegemist mitte tehislõhkudega vaid loodusliku graniidikristallide väljapudenemisel tekkinud süvenditega kivis. Arvestades ka süvendite alt laienevat kuju on tehislikult selliseid väga keeruline teha. Kuid kivimärkide dateeringuga seondub ka teine probleem – nimelt

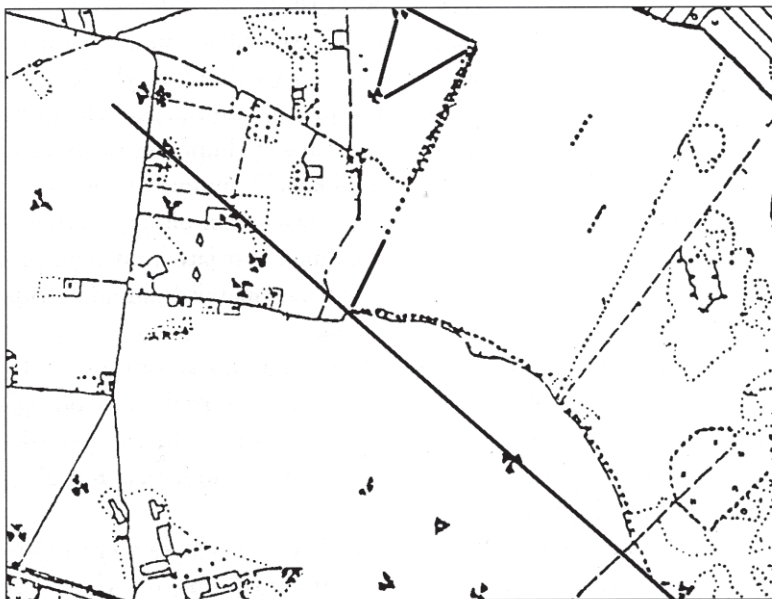
Joonis 1. Pärnu jõe äärne lohukivi ja sellel markeeritud oletatavad tähed (Rohtla 2004).

on kõik teadaolevad rändrahnud, see Pärnu jõe-äärne muuhulgas, jõudnud Eestisse viimase jäätumise ajal. Eelmise interglatsiaali ajal ja ühtlasi ka perioodil, mil Sirius, Betelgeuse, Aldebaran ja Rigel sellise kompositsiooni moodustasid, oli kõnesolev kivi veel kusagil Edela-Soome kaljus või Läänemere põhjas. Jättes aga geoloogia kõrvale, on märksa olulisem astronoomide-arheoloogide erinev ajatunnetus, mis on ka suure osa arheoastronoomiliste probleemide teljeks. Astronoomilistes käsitlustes on 10 000 aastat suurusjärg, mille jooksul põhimõttelisi muutusi ei toimu. Arheoloogi silmis, eriti neil, kes töötavad Eestis, on aga tegemist sisuliselt kogu jälgitava inimajalooaga. Selle perioodi jooksul toimusid väga fundamentaalsed muutused nii majandusviisis ja tehnoloogiates kui ka mõtlemises, religioonis, ja ilmselgelt mütoloogiaski. Kui jättagi käesoleva näite puhul geoloogilised aspektid kõrvale, jääb põhiliseks probleemkohaks kindlasti ajaline kontekst; õigemini selle sobimatus. Ehkki on tõenäoline, et viimase interglatsiaali ajal võis ka Eesti ala olla asustatud, ei ole sellest säilinud mingeid jälgi. Enam kui tõenäoliselt ei olnud selleks aga kaasaegne inimene, vaid sellele eelnevad liigid, kellest ühegi puhul ei ole seni teada arheoloogilist materjali, mis osutaks arenenud vaimsele kultuurile, mil-

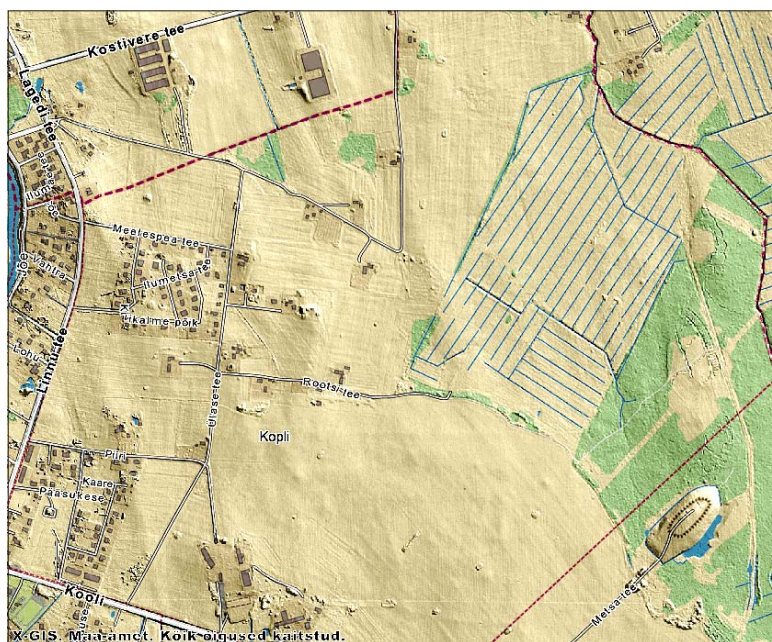
lele näib viitavat artikli tõlgendus. Ka aastakümneid dogmana püsinud neandertallase oletatav religioosus, keerukad rituaalid ja kõrged vaimsed oskused on viimasel ajal diskuteeritav teema (vt näiteks Mithen 2003, Insoll 2004: 54jj ja seal viidatud kirjandus). Selgematest märkidest inimkonna vaimse kultuuri tegevusest – Lääne-Euroopa koopamaalidest või Kesk-Euroopa ülempaleoliitilistest ornamenteeritud luuplaadikestest (mis mõningate tõlgenduste järgi on seotud ajaarvamisega) – lahutab Pärnu jõe äärset kivi aga peaaegu 100 000 aastat tühjust.

Samalaadseid probleeme, mis kasvavad välja erinevast ajatunnetusest, on arheoastronoomilistes uurimustes veelgi. Markantse näitena võib esitada müüti ilmapuust Suurest tammest ja selle seostamisest Linnuteega (Eelsalu 1985: 68jj). Sellise tõlgenduse järgi sündis müüt Ilmapuust 30 000 – 35 000 aastat tagasi, mil Linnutee ja taevanaba olid omavahel suurimas eemaldumises ning nii näis Linnutee olevat kõige enam püstine ja puusarnane. Jättes eelneva näite puhul kõrvale juba puudutatud ajalise konteksti sobimatuse, baseerub selline tõlgendus traditsioonilisel nägemusel müütidest kui põhimõtteliselt stabiilsetest ja konservatiivsetest nähtustest, mis säilivad läbi aja ühetaolisena (nt Gimbutas 1992). Sellist kontseptsiooni on kasutatud muudiski kontekstides, kus seostatakse müüte ajaliseltsel kaugete loodussündmustega (näiteks Haas jt 2003). Mõtete ja numbritega mängeldes võivad sellised tõlgendused tunduda tõenäolised, kuid arvestades, et selle mõnekümne tuhande aasta jooksul on inimühiskond läbinud oma arengus erinevaid etapid alates paleoliitilistest küttidest külaühiskondliku põlluharijani 20. sajandil, mil lood kirja on pandud, saame natuke teistsuguse pildi. Jälgides arheoloogilist materjali, võime eristada vahepeal arvukalt erinevaid perioode, mille religioon ja ideoloogia ning ilmselt ka mütoloogia on olnud selgelt erinevam (vt näiteks Jonuks 2009). Sellise lähenemise järgi aga kümneid tuhandeid aastaid ühelaadsena püsinud müüdid enam tõenäolised ei tundu. Oletades, et Linnutee tõesti kujutab mõnikümend tuhat aastat tagasi alguse saanud müüdikompleksi Suurest tammest, oleks selle paigutumine pretsessiooni käigus teistsugusele positsioonile ilmselt põhjustanud ka kohanemist müüdis. Vastasel juhul tähendaks see absurdimaigulist situatsiooni, kus inimesed kandsid küll müüti edasi, kuid vahepeal taevast uut olukorda ei vaadanud.

Enne kui minna analüüsi juurde, tahaksin vaadata veel ühte näidet, üsna hiljuti publitseeritud hüpoteesi Eesti kiviaedadest kui oletatavatest taevavaatlusorientiiridest (Remmel 2007). See on ka lähenemine, mis kõige selgemalt seostab Eesti Lääne-Euroopa arheoastronoomiliste uurimustega, eeldades, et kive on püstitatud või kivirajatise tehtud kindla planeeringu järgi. Hüpoteesi järgi on mitmed Eesti kiviaiad laotud maastikule ebaloogiliselt, mille paigutus ei vasta põlluharija nõuetele. Selle erilisteks näideteks on toodud kaarja kujuga

Joonis 2. Lagedi kiviluik (Remmel 2007, joon 70).

Joonis 3. Lagedi kiviluige situatsioon Maa-ameti reljefikaardil.

kiviaiad, millest mõne põhjal on valminud rekonstruktsioonid “megaliitmustritest”, mis kujutavad luiki. Valisin lähemaks analüüsi näiteks autori poolt põhjalikumalt käsitletud ning samas ka kõige selgema Lagedi kiviluige (joonis 2). Selle keha moodustab kaarjas kiviaed, mille ühes otsas paikneb kaela kujutav üksik sirge aed. Viimase juurde kuuluvad kolm põllukivihunnikut, mis markeerivad luige pead (vt Remmel 2007: 98jj). Vastavalt hüpoteesile on kaarjas aed laotud, kasutades üsnagi keerukat matemaatilist planeeringut, mille järeldusena on toodud välja, nagu “kuulusid Eesti muinastsivilisatsiooni haritlaste hulka ka geodeedid” (Remmel 2007: 99). Vaadates situatsiooni lame-dal põhikaardil, on selline kaarjas struktuur tõesti põlluharimise seisukohalt mõttetu ning vajab teistsugust seletust kui põllupiire. Kuid samakõrgusjoon-tega kaardil näeme, et kaarjas “luigekeha” kulgeb mööda looduslikult etteula-tuvat klindinõlva ning nii on algselt keerulisena tunduv planeering juba ette antud looduse poolt (joonis 3). Inimestel ei olnudki suurt muud teha kui klin-dipealselt põllult korjata kokku kivid ja ladestada need terrassi serva kivi-aiaks. Kahjuks on sellised igavalt pragmaatilised tõlgendused võimalikud ena-miku Eesti kiviaedadest figuuride kohta.

Nii tahaksingi arheoastronoomiliste uurimuste puhul rõhutada kahte probleemset, kuid omavahel seotud aspekti – 1) erineva distsipliinitaustaga uuri-jate erinevat ajatunnetust ja sellest tulenevat sobimatute ajaliste kontekstide kasutamist ning 2) arheoastronoomiliste lähenemistega kergesti kaasnevat kihku leida meie esivanemate ajalisel kauges kultuuris jälgi kõrgesti arene-nud teadusest.

On selge, et lähtuvalt erinevatest algandmetest on arheoloogide ja astro-noomide ajataju erinev ja see peabki nii olema. Arheoloogina on minu jaoks tihti hoomamatu, kui räägitakse (kümnetest, sadadest) miljonitest aastatest või valgusaastatest. Kuid jälgides mõningaid arheoastronoomilisi dateeringuid näib, et vastupidiselt võivad samavõrra hoomamatuna tunduda tohutud kul-tuurilised muutused suhteliselt lühikese ajavahemiku jooksul. Nii ei tajuta, et Eesti muinasaeg oma 13 000 aastaga ei ole üks suur üldine muinashämu, vaid selles on esindatud erinevad perioodid, mille käigus inimeste elamine, käitumine, mõtlemine ja religioon erinesid omavahel tundmatuseni. Tegemist ei ole loomulikult vaid arheoastronoomiliste uurimuste probleemiga, aja kä-sitlemine “lameda” faktorina, millega ei pea arvestama, on omane paljudele mineviku religiooniuurimustele (Kaul 1998: 15; Insoll 2007: 141). Ennekõike ongi “ajatult” uuritud mütoloogiat, mille dateerimisvõimalused on materialist tulenevalt napid, kuid kas siiski on õigustatud müütide käsitlemine nii liht-sustatult?

Ilmselt ei saa müüt eksisteerida eraldi ja isoleerituna ühiskonnast, kes seda müüti edasi kannab. Vastavalt sellele, kuidas muutub ühiskond, muutuvad nõuded ja ootused ideoloogiale ja religioonile ning seeläbi ka mütoloogiale. Seetõttu tuleks mütoloogiat, ka astraalmütoloogiat, uurida lähtuvalt selle kontekstuaalsest sobivusest. On selge, et paleoliitilise küti (kust oleks pärit Eelsalu ilmapuu müüdi algus) ja 20. sajandi alguse ruraalse talupoja ühiskonnad (kus seesama müüt on üles kirjutatud) ning ideoloogiad on omavahel drastiliselt erinevad (ning siin ei ole sugugi määravaks vaid majandusviisi erinevused!), mistõttu on erinevad olnud ka nende mütoloogiad. Selline tõdemus näib iseenesest triviaalne ning väärriks vaevalt eraldi rõhutamist. Ometigi ei ole seda praktikas tihti arvestatud ning müüdikomplekside dateerimine läbi tuhandete aastate on pigem tavaline. Iseloomulik on ka, et selliste pikkade dateeringute puhul ei proovitagi leida seoseid laiemal pildiga ning jääb mulje, nagu eksisteeriks müüt millegi iseeneslikuna. Usun, et Colin Renfrew (1988: 286) on sõnastanud selle traditsiooni põhilised probleemkohad arheoloogi silmis, kasutades näitena Georges Dumezili indoeuroopalikku mütoloogiat kolmikteooriat ja selle rakendamist “päris” ühiskondade uurimises:

Nad [Dumezil ja tema õpilased] kasutavad proto-indoeuroopa ühiskonna kuldajastut ja uskumusi, millel pole juuri ei ajas ega ruumis. See on pigem Austraalia aborigeenide unenäoeg või Arthuri Camelot: nii palju, tõesti nii palju, et tundub peaaegu matslik küsida selliseid proosalisi küsimusi nagu ‘millal’ või ‘kus’.

Üksikute näidete puhul, kus on olnud võimalik kasutada alternatiivseid allikaid, on valminud uurimusi, mis osutavad kui oluliselt võivad 1000 aasta jooksul jumalad vahetada oma atribuute, sugusid jmt (näiteks Kaul 1998: 13). Selliste lähenemiste taustal tulekski müüdikäsitlustes pöörata enam tähelepanu selle ajalisele kontekstile ja laiemale pildile, kus müüt on loodud või kus see eksisteerib.

Laiema pildi arvestamisega seondub ka asjaolu, et müüt üksipäini on isoleeritud fenomen ning selleks, et müüt püsiks, on vaja religiooni toetavat süsteemi koos rituaalide, religiooni materiaalse väljundi (kalmed, esemed) ja kõige muuga. Kuid nagu me näeme arheoloogiliselt materjalilt, on kõik sellised kontrollitavad aspektid ajas muutunud, ning muutunud niivõrd kardinaalselt, et näiteks Eelsalu oletatud Suure tamme müüdiloo algusaegadest 30 000 aastat tagasi ei ole säilinud midagi. Seega ei näi religiooni laiem pilt toetavat maailmapuu müüdi sellist tõlgendust ja dateeringut. Samuti ei näi laiema konteksti arvestamine kinnitavat teist kuulsat näidet pärimustekstide ja geoloogilise sündmuse seostamisest. Selle järgi murdis maailmamerest oluliselt kõr-

gema veetasemega Balti jääpaisjärv ca 11 200 aastat tagasi Kesk-Rootsis, Billingeni mäe lähedal endale tee maailmamere ning veetase langes drastiliselt. Selle käigus vabanes suur osa Eesti maismaast veekatte alt. Kuna Eesti regilauludes leidub motiive, mille järgi olevat maa sündinud merest, siis ongi peetud selliseid tekste kunagiste reaalsete sündmuste kajastuseks Läänemere-Soome loomislugudes (Haas jt 2003). Juhul kui vähesed, ilmselt rändlevad kütirühmad ka nägid Balti jääpaisjärve tühjaksjooksmist, on ebatõenäoline, et sellise väikese rühma loodud müüt oleks kestnud läbi erinevate perioodide tänapäevani. Läbi Eesti esiajaloo on olnud võimalik jälgida omavahel kardinaalselt erinevate maastikutunnetustega religioone, mille puhul on ebatõenäoline, et need oleksid kasutanud sarnast loomislugu. Seega ei suuda teised ja enam kontrollitavad fenomenid toetada ülipikkade dateeringutega nähtusi.

Mingile fenomenile pikki ajalisi dateeringuid pakkudes otsitaksegi tõendeid vaid “algusest” ja “lõpust”. Nii näiteks on olemas Linnutee varasema paigutuse astronoomiline rekonstruktsioon ning 19.–20. sajandi rahvapärimusest on teada müüt Ilmapuust. Samas ei püütagi analüüsida seda, mis toimus vahepealsete kümnete tuhandete aastatega. Kindlasti on sellisele konkreetsele hüpoteesile vahepealsetest perioodidest raske mingit tõendusmaterjali leida, kuid pahatihti tundub, et selle üle pole mõeldud ega ole plaanitudki seda teha, ning müüdi kohta oletatakse aksioomiliselt, et tegemist on millegi vana ja konservatiivsega. Eelistatavalt kaugema mineviku kasutamist tõlgenduseks on peetud arheoastronoomiale tunnuslikuks (Kõiva 2006: 60), kuid metodoloogiliselt samalaadset lähenemist on kasutatud paljude mineviku kultuuride puhul üldisemalt.

Lisaks liiga pikkadele dateeringutele kaasneb arheoastronoomiliste lähenemistega tihti ka püüd näha mineviku inimeste kõrget kultuuritaset, mis enamasti on projitseeritud kiviaega ning mis hiljem, enamasti seletamatul põhjendusel või välisvallutusega seotult, on kadunud (näiteks Rimmel 2007). Sellise lähenemise baas on iseenesest üsna elementaarne – kui eeldada, et Eesti elanikud, näiteks kiviajal või varasel rauaajal vaatlesid tähti, siis pidid nad seda seletama, ning selleks pidid neil olema teadmised matemaatikast ja füüsikast. Selleks aga, et ennustada kuu- või päikesevarjutust, pidid nad jällegi valdama piisavalt matemaatikat ja füüsikat, et taevas toimuvaid protsesse ette näha. Ja selliselt lähenemiselt on üsnagi lihtne astuda sammuke edasi ja hakata otsima minevikust kõrget vaimset kultuuri, mille hulka kuuluvad nii loodusteadused, kirjaoskus jmt. Mõnikord kaasnevad selliste lähenemistega aga uurijate endi püüdlused teadlikult näidata eestlaste kõrget kultuuri – “...protoeestlased olid euroopaliku tsivilisatsiooni ürgsete aluste loojate seas, ka muinaseestlased polnud kirjaoskamatud barbarid. Meie esivanemal oli aja-

looline kõrgkultuur, mida kiviaegade keskel mängiv talulaps tundis paremini kui tunneb kõrgkultuuri aluseid enamuse meie tänastest lastest” (Remmel 2007: tagakaas). Uurimusi religiooni ja kultuuri alal, mis on ühed põhilised, mis loovad (enese)identiteedi, eriti kui need on kirjutatud populaarses võtmes, on tihti kasutatud ühiskonnale kriitilistel aegadel. Heaks näiteks võib pidada Lennart Mere *Hõbevalge* tsükli (1976, 1984), mis ilmus ajal kui eestlaste identiteeti ning eneseteadvust oli vaja tugevdada nõukogude ühiskonnas ning millise eesmärgi juures jäeti kõrvale kriitilisemad käsitlused sama teema kohta (näiteks Ligi 1984). Kuid samalaadseid teoseid eestlaste kõrgest kultuurist või olulisest positsioonist Euroopa kultuurikontekstis on teisigi. Näidetena võib vaadata Edgar Valter Saksa eksiilis ilmunud käsitlusi (1960, 1966) eestlastest ja soome-ugrilastest kui euroopalikule tsivilisatsioonile aluse panijatest. Ilmselt on nendegi puhul olnud oluliseks innustajaks Eesti kogukonna eriline positsioon eksiilis, kus sulanduma kipuvad rahvuslikku eneseteadvust oli vaja rõhutada. Samas kontekstis võib vaadata ka Jüri Härmatare (1976) edasiarendust juba ärkamisajal alguse saanud traditsioonist seostada eestlasi sumeritega ning sealtkaudu omaaegsete kõrgtsivilisatsioonidega. Viimastele uurimustele on iseloomulik tugev lingvistiliste allikate kasutamine, kusjuures autorid ise ei ole keeleteadlased. Ehk peaksime just nende teoste puhul küsima, kas need räägivad rohkem minevikust või uurijaist endist? On selge, et minevikku objektiivselt uurida, välistades sealjuures uurija subjektiivsed huvid ja omadused, on peaaegu võimatu. Arheoloogilistes käsitlustes on uurija isiklike mõjude vähendamiseks soovitatud kasutada analoogiaid teiste rahvaste või perioodidega (Kaliff & Oestigaard 2004: 83). Kahtlemata on “Muinas-Eesti kõrgkultuuride” käsitluste jaoks väga keeruline (tegelikult lausa võimatu) leida analoogiat mujalt. Selliste eesmärgipüstitusega teoste puhul ongi uurija enda taust ja tema huvid kõige selgemalt jälgitavad. Stiilseima näitena rõhutab teadusloolane Maie Remmel (2007) oma Hüperborea käsitluses kiviaegset kõrget (loodus)teaduse taset kui kultuuri ja tsivilisatsiooni edasiviivat jõudu, eristades seda samaaegselt religioonist.

Kindlasti toetab sarnaste käsitluste ilmumist ka traditsiooniline rahvuslikult masohhistlik käsitlus ajaloost, kus eestlasi on nähtud allajääjatena ning võidetuna (Ligi 1993). Rahvusidentiteedi seisukohalt on selliseid käsitlusi ilmselt vaja. Probleemiks saab aga see, kui nende kirjutamisel jäävad varju teaduslikud argumendid või seotakse need kokku ebasobival moel. Iseloomulik on nende puhul asjaolu, et kõrgkultuuri otsitakse pigem kaugemast minevikust, eriti kiviaegast, mis allikate vähesusega annab ka enim ruumi spekulatsioonideks. Teisalt on aga ilmselt oluline ka ajaliselt kaugel kontekst, mille kohta saab kasutada atraktiivseid epiteete “kõige”. Sellise atraktiivsuse kõr-

val ongi jäänud tähelepanuta kontekst, millega tegeletakse. Kas 122 000 aastat tagasi oli võimalik, et tähtede asendeid kanti lohkudena kivile? Kas selleks oli üldse vajadust? Kas on tõenäoline, et mesoliitilised kütid rajasid pikki kiviaedu ning millistele taevastele sihtmärkidele sai osundada kiviaed kiviaegses metsas või võsastunud loopealsel?

Kogu eelnevat kokku võttes tahaksin arheoastronoomiliste uurimuste puhul rõhutada kahte probleemset aspekti. Esiteks pikaajaliste müüdidateeringute kaheldavust ning seda, et oletatav ajalooline kontekst seda enamasti ei toeta. Teiseks probleemkohaks tuleb pidada selliste lähenemistega tihti kaasnevat kõrge kultuuritausta otsimise vajadust. Ehk aitaks neist mõlemast probleemkohast üle saada lähenemine, kus mingit perioodi vaadatakse laiemalt, arvestades lisaks müüdile või konkreetsemalt ka mingile astronoomiaga seotud fenomenile (näiteks taevavaatlusele) perioodi üldisemat konteksti (loodusolusid, maailmavaadet, tehnoloogilist taset jne; aga ka vajadust, miks inimene sel ajal üldse pidi taevast ja taevaseid nähtusi oluliseks pidama) ning püüda paigutada uuritavad fenomenid laiemasse pilti. Kindlasti on tegemist triviaalse tõdemusega, mis peaks olema aluseks kõikidele mineviku uurimustele. Kuid nagu nägime eeltoodud näidetest, on seda enamasti eiratud ning valminud on üldisesse konteksti sobimatud uurimused.

Ja ehk olekski laiemal ajalise pildi arvestamine ning arheoastronoomiliste hüpoteeside sobitamine neisse võimaluseks tuua distsipliin välja praegusest varjusurmast. On selge, et inimesed on taevasse vaadanud alati ja taevaseid nähtusi on püütud seletada. Mitte alati ei ole seletusi vormistatud säilivatele materjalidele, et neid saaks uurida ka aastatuhandeid hiljem. Allikate puudus aga ei tähenda uurimisprobleemi puudumist. Kuid siiski on vajalik suurem sünergia erinevate distsipliinide vahel, et välja pakkuda lahendusi sarnastele probleemidele, mis on mõlema distsipliini jaoks olulised.

Kommentaarisid

¹ Artikkel on valminud sihtfinantseeritava teema “Folkloori narratiivsed aspektid. Võim, isiksus ja globaliseerumine” (SF0030181s08) toel.

² Eelsalu seostab Eesti lohukivide traditsiooni I a.t. germaani immigrantidega, kellel tekkisid konfliktid kohalike soome-ugrilastega.

Kirjandus

- Berezkin, Juri 2005. Kosmiline jaht. Põhja-Ameerika müüdi Siberi variandid. *Mäetagused* 30, lk 109–130.
- Eelsalu, Heino 1982. ...ja tehislõhkudega kivide otstarbest üldse. *Eesti Loodus* 5, lk 319.
- Eelsalu, Heino 1985. *Ajastult ajastule*. Tallinn: Valgus.
- Eisen, Matthias Johann 1919. *Eesti mütoloogia*. Tallinn: Eestimaa kooliõpetajate Vastastiku Abiandmise Seltsi raamatukauplus.
- Gimbutas, Marija 1992. *The Goddesses and Gods of Old Europe, 6500 – 3500 BC: myths and cult images*. Berkely: University of California Press.
- Haas jt 2003 = Haas, Ain & Peekna, Andres & Walker, Robert E. 2003. Echoes of Ancient Cataclysms in the Baltic Sea. *Folklore. Electronic Journal of Folklore* 23, lk 49–85 (<http://www.folklore.ee/folklore/vol23/echoes.pdf> – 1. juuli 2011).
- Härmatare, Jüri 1976. *Sumeri kilde: eesti rahvas ja kultuur kui sumeri rahva ja kultuuri kild*. Toronto: [s.n.].
- Insoll, Timothy 2004. *Archaeology, Ritual, Religion*. London & New-York: Routledge.
- Insoll, Timothy 2007. 'Natural' or 'Human' Spaces? Tallensi Sacred Groves and Shrines and their Potential Implications for Aspects of Northern European Prehistory and Phenomenological Interpretation. *Norwegian Archaeological Review* 40: 2, lk 138–158.
- Jonuks, Tõnno 2009. *Eesti muinasusund*. Dissertationes archaeologiae Universitatis Tartuensis 2. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kaliff, Anders & Oestigaard, Terje 2004. Cultivating corpses – a comparative approach to disembodied mortuary remains. *Current Swedish Archaeology* 12, lk 83–104.
- Kaul, Flemming 1998. *Ships on Bronzes. A Study in Bronze Age Religion and Iconography*. PNM Publications from the National Museum Studies in Archaeology & History 3,1. Copenhagen: National Museum of Denmark, Dept. of Danish Collections.
- Kuperjanov, Andres 2003. *Eesti taevas. Uskumusi ja tõlgendusi*. Tartu: Eesti Folkloori Instituut.
- Kuperjanov, Andres 2005. Archaeoastronomy in Estonia. Kõiva, Mare & Pustynnik, Izold & Vesik, Liisa (toim). *Cosmic Catastrophies. A Collection of Articles*. Proceedings of the European Society for Astronomy in Culture (SEAC). Tartu, lk 101–106.
- Kõiva, Mare 2006. The Search for Satisfactory Culture. Trends in Archaeoastronomy during the Soviet Period in Estonia. *Folklore. Electronic Journal of Folklore* 32, lk 7–36 (<http://www.folklore.ee/folklore/vol32/mare.pdf> – 1. juuli 2011).
- Lauringson, Arvi 1982. Seamäe lohukivi Lahemaal. *Eesti Loodus* 5, lk 316–318.
- Ligi, Herbert 1984. Kaali katastroof ja Püha kihelkonna kohanimed. *Keel ja Kirjandus* 5, lk 286–293.

Ligi, Priit 1993. Henrik, Körber, Engels ning Eesti ühiskond muinasajal. *Looming* 8, lk 1132–1138.

Lõugas, Vello 1996. *Kaali kraatriväljal Phaetonit otsimas*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

Masing, Uku 1998. *Eesti usund*. Lääts, Anti (toim). Tartu: Ilmamaa.

Meri, Lennart 1976. *Hõbevalge: reisikiri tuultest ja muinasluulest*. Tallinn: Eesti Raamat.

Meri, Lennart 1984. *Hõbevalgem: reisikiri suurest paugust, tuulest ja muinasluulest*. Tallinn: Eesti Raamat.

Mithen, Steven 2003. *The prehistory of the Mind*. The Cognitive Origins of Art and Science. London: Thames & Hudson.

Rommel, Maie 2007. *Mõistatuslik Muinas-Eesti*. Tallinn: Argo.

Renfrew, Colin 1988. *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins*. New York: Cambridge University Press.

Rohtla, Mart 2004. Muistne taevakaart kivil. *Eesti Loodus* 8, lk 20–23 (<http://www.eestiloodus.ee/index.php?artikkel=796> – 1. juuli 2011).

Saks, Edgar Valter 1960. *Aestii: an analysis of an ancient European civilisation*. Montreal: Heidelberg.

Saks, Edgar Valter 1966. *Esto-Europa: a treatise on the finno-ugric primary civilisation in Europe*. Montreal & Lund: Võitleja.

Tvauri, Andres 1997. Eesti lohukivid. *Arheoloogilisi uurimusi 1*. Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti toimetised 9. Valk, Heiki (toim). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 11–53.

Summary

Tracing Prehistoric Observatories – Some Issues Concerning Archaeoastronomy

Tõnno Jonuks

Key words: archaeoastronomy, archaeology, archaeomythology, astronomy, cup-marked stones, source criticism, stone walls

The article takes a critical look at archaeoastronomy as a marginalised area of research and dwells upon the so-called “bad examples” with an aim to highlight the methodological reasons why archaeoastronomy is not considered a true science. The elicited examples are indeed made by amateurs, yet with an academic research background, and published in academic format. Thus, these treatments can potentially

find their way into the knowledge of common people and shape their worldview. Until now, critical reviews of the relevant treatments have been non-existent, and the following article attempts to analyse the problematic issues in archaeoastronomy related treatments and bring out certain generalisations as to why such strange conclusions have been reached.